

Петро Сас

**ВОЄННИЙ ПРОМИСЕЛ ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ
(ПЕРША ПОЛОВИНА XVII ст.)**

У першій половині XVII ст. запорозьке козацтво продовжувало спиратися на набуту в попередній період соціальну практику, в основі якої була діяльність, що здійснювалася, головним чином, збройним шляхом («шаблею») й спрямовувалася на здобуття козаками засобів для свого матеріального існування. Вона зводилася насамперед до військового найманства, зазвичай самочинних постоїв і контрибуцій, а також здобичництва, тобто захоплення у противника воєнних і рофеїв, матеріальних цінностей, худоби, грошей, коштовностей, полонених, нападів на купецькі кораблі та посольські валки тощо. У тогочасній політичній культурі запорожців зазначену діяльність ціннісно ошачувало поняття «козацький хліб», яке, зокрема, увібрало в себе ідею рицарського служіння заради спільного блага і проектувалося на козацький спосіб життя.

Особливості козацького здобичництва

Тема військового здобичництва запорожців у другій половині XVII ст. передбачає вивчення багатьох її аспектів і потребує опрацювання значного фактичного матеріалу. Зважаючи на обмежений обсяг даної розвідки, розглянемо тільки окремі епізоди козацького здобичництва «шаблею». Основна увага буде приділена висвітленню найістотніших рис воєнного промислу запорожців, а також з'ясуванню пов'язаних з ним політичних рефлексій, що з'явилися в той час у козацькому середовищі.

Зайве доводити, що захоплення воєнної здобичі, збройне насильство і грабежі цивільного населення не були якимось винаходом українських козаків. Адже в різні історичні епохи подібні дії незмінно супроводжували озброєних людей, організованих у ті чи інші спільноти. Приміром, в історичному бутті скіфських кочовиків дослідники вирізняють етап так званої грабіжницької економіки (VII — початок VI ст. до н.е.), ознакою якого були грабіжницькі погроми скіфами осілих народів без спроб встановити над ними тривале політичне панування¹.

З плином історичного часу змінювалась економічна підоснова, форми та соціально-політична мотивація збройного насильства і гра-

бежів, однак самі вони не зникали. Наприклад, їх вочевидь не цуралися польські жовніри XVI-XVII ст. Те ж саме стосувалося найманців у західноєвропейських країнах, для яких керівництвом до дії часто служило таке гасло або сентенція: «війна живиться війною»², що на практиці оберталось великими збитками і стражданнями мирних людей. Так, під час одного із сорока бунтів найманців, які з 1572 до 1607 рр. вибухнули у Фландрії, від рук солдатів загинули близько 8 тис. мешканців Антверпена³.

Що ж до запорозьких козаків, то в першій половині XVII ст. об'єктом їхніх постійних здобичницьких нападів була Османська імперія та її васали, а в окремі періоди — Московська держава. Є підстави стверджувати, що здобичництво як воєнний промисел було важливою підвалиною економічного буття запорожців. Захоплені під час здобичницьких експедицій воєнні трофеї (в тому числі гармати), різноманітні товари, коштовності, а також багаті полонені, за яких брали викуп, давали козакам можливість мати, зокрема, добре озброєне військо й бути потужною мілітарною силою.

У воєнному промислі були зацікавлені не тільки козаки. Чималий інтерес і ту чи іншу причетність до нього мали також українські старости, пани і шляхта, котрі, як у 1614 р. з'ясував турецький візир (допитавши полонених запорожців), «підбурюють і заохочують» козацтво до морських походів проти Османської імперії, отримуючи від нього частку здобичі⁴. Те, що подібної практики насправді дотримувалися українські старости та чимало шляхтичів і що вона збереглася в наступні десятиліття, фактично підтвердила сеймова конституція 1635 р. Згідно з нею, старостам було наказано вживати заходів, аби позбавити козаків можливості здійснювати на території староств підготовку до морських походів, тобто заготовляти деревину для свого суднобудування, здобувати боєприпаси та продовольство. У сеймовій конституції наголошено, що в підготовці до морських походів запорожцям часто допомагають шляхтичі, які нерідко і самі вирушають з ними в здобичницькі експедиції («часто трапляється, що на тій Україні деякі люди шляхетського стану сприяють тим морським походам запорозьких козаків і надають різноманітну *adminicula* (допомогу) тому свавіллю, самі ж з ними ходять на море і діляться з ними здобиччю»)⁵.

Зазначимо, що становленню воєнного здобичництва українських козаків сприяли, зокрема, так зване «козакування» українських князів та урядників ще в XVI ст., а також політика державних кіл Великого князівства Литовського, які на початку 60-х років цього століття всіляко заохочували воєнні диверсії проти Московської держави. Під час Лівонської війни чимало козаків служили у війську короля Стефана Баторія тільки за

здобич. Козацькі напади на московську територію особливо великого розмаху набули у 80-х — на початку 90-х років XVI ст.⁶

У період, що розглядається, козацьке воєнне здобичництво набуло танення важливого геополітичного фактора в басейні Чорного моря. І Ю-перше, воно спричиняло постійну більшу або меншу напруженість у польсько-турецьких відносинах. По-друге, здобичницькі напади запорожців завдавали колосальних економічних збитків Османській імперії, розхитували її військову могутність, а також справляли певний стримуючий вплив на татар, оскільки обмежували їхні можливості щодо спустошення українських земель.

Деяке уявлення про масштаби та наслідки козацьких здобичницьких походів дає такий факт: під час нападу запорожців 1614 р. на Синоп було, серед іншого, знищено султанський арсенал разом з усіма галіонами і галерами. Свої збитки турки оцінили в 40 мільйонів⁷. На жаль, у цьому повідомленні, що фігурує в сеймових промовах С. Жолкевського, зазначена сума подана без вказівки на грошову одиницю. Оскільки турки не мали причин, щоб применшувати провину запорожців за їхній напад на Самсун — так само, вочевидь, не збирався це робити і С. Жолкевський, який вбачав у козацьких здобичницьких походах загрозу безпеці Речі Посполитої, то, напевно, наведену вище суму потрібно читати як 40 млн. золотих, а не, приміром, 40 млн акче (аспрів)*.

* Золоту турецьку монету — «алтун» розпочали карбувати після взяття турками Константинополя у 1453 р. Вона важила 3,5 г, що дорівнювало вазі дукатів, які чеканилися у європейських країнах. Чеканка срібної турецької монети — акче (аспра) розпочалася в Бурсі 1328 р. У той час вона важила 1,54 г, однак згодом проба срібла стала погіршуватись, а вага зменшуватись — до кінця XVII ст. в десять разів. У той час за один алтун давали 300-400 акче. Курс акче знижувався і до таляра (ця поширена в тогочасній Європі велика срібна монета отримала свою назву *joachimstaler* від богемського містечка Яхимов — *Joachimsthal*, яку скоротили до *taler*, таляр. Випуск їх розпочався після того, як граф фон Шлік отримав імперський патент на видобуток місцевих покладів срібла та заснування монетного двору, в якому таляри продукували на вальцовальних верстах. Пізніше цю монету карбували в різних місцях і вона мала неоднакову вагу та пробу срібла, наприклад, райхсталяри з 1566 р. мали вагу 29,33 г 890 проби (25,98 г чистого срібла), левкові таляри Нідерландських провінцій з 1575 р. — 27,68 г (20,76 г чистого срібла). Протягом 1562-1574 рр. за один «важкий» повноваговий таляр давали 40-50 акче, 1585-1655 рр. — 70-90 акче, а 1680 р. — 120 акче (Желтяков А. Д. Терминологический комментарий // Эвлия Челеби. Книга путешествия. — М., 1961. — Вып. 1. — С. 272; Дейвіс Н. Європа. Історія. — К., 2001. — С. 542; Огуй О. Обіг талярних монет та їх позначення в молдово-буковинських документах XVI-XVIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — К., 2003. — Вып. 3. — С. 321, 326).

Яку здобич захопили запорожці у Самсуні? З турецьких джерел відомо, що по його розгромі, вони «взяли награбоване майно та сім'ї і попрямували у [відкрите] море»⁸. Отже, їхня здобич у даному випадку включала певні матеріальні цінності, а також полонених (напевно і дорослих, і малолітніх осіб, судячи із вжитого у документі терміна «сім'ї», що ним узагальнено захоплених козаками бранців).

Потрібно наголосити, що практика захоплення мусульманського ясиру (полону) в Україні існувала й раніше. Цілком можливо, що це була дзеркальна реакція відплати за татарське людоловство на українських землях. Утім, подібний здобичницький промисел підживлювала економічна зацікавленість у ньому різних соціальних прошарків та верств населення, в тому числі шляхтичів. Адже захоплені в полон татари і турки ставали невільниками польських та українських шляхтичів, панів і урядників, або ж нападники брали за них викуп грошима.

Так, у джерелах збереглися дані про те, що 1538 р. якийсь польський хорунжий із загоном чисельністю у 2700 осіб напав на околиці Очакова. Причому пізніше цей підприємливий хорунжий виручив за захопленого там турка Мустафу, сина Алі, 50 тис. аспрів викупу⁹. На початку 40-х років XVI ст. турецький султан Сулейман I неодноразово звертався до польського короля Сигізмунда I з вимогою покарати його підданих — учасників нападів на володіння Османської імперії, а також повернути захоплених полонених, у тому числі десятки і навіть сотні жінок та дітей («жінок і хлопчиків», «дружин і дітей», «жінок з дітьми і чоловіків»), яких не бажали випускати зі своїх рук «українські пани»¹⁰.

У ті роки до таких здобичницьких виправ долучалися й козаки. 1545 р. в похід на Очаків на 32 човнах рушили разом з представниками українських панів та старост Яцько і Мануйло з Переяслава, Карпо та Андрушко з Черкас — очевидно козацькі ватажки, а також їхні товариші з Брацлава, Києва та інших міст. По завершенні цієї виправи її учасники отримали 88 тис. аспрів викупу за полонених очаківців, беручи по 2430 та 1313 аспрів за особу залежно від соціального статусу невільників¹¹.

У першій половині XVII ст. викуп за полонених продовжував бути органічною складовою козацького воєнного промислу. Якщо запорожцям вдавалося захопити якогось значного вельможу, то викуп за нього давав їм можливість істотно поліпшити своє фінансове становище. Адже не маючи іншого виходу, такі полонені готові були дорого заплатити за свою свободу. Наприклад, якийсь турецький паша, котрий потрапив у полон до козаків під час Хотинської битви 1621 р., хотів відкупитися від них породистим конем, що становив для цього турка найвищу цінність, символізуючи його багатство і соціальний престиж — як він запевняв, та-

кого скакуна не мав і сам султан¹². Викуп багатих полонених давав великі прибутки і туркам. Так, за звільнення захоплених у полон під час Хотинської битви 1621 р. Яна Жолкевського та Ференцбаха вони отримали 14 тис. левкових талярів¹³.

Про суми, що могли фігурувати в оборудках з викупом полонених, до котрих були причетні козаки, промовисто свідчить такий випадок з їхніх морських походів 1615 р.: головнокомандувач ескадрою турецьких галер, якого запорожці захопили під час морського бою, погодився дати за своє визволення 30 тисяч (вочевидь золотих, оскільки 77 років тому, коли ціна аспрів була вища, аніж 1615р., очаківський турок Мустафа, про якого йшлося вище і котрий не мав такого високого соціального статусу, як османський флотоводець, викупився з полону за 50 тис. аспрів). Щоправда, до реальних розрахунків тоді так і не дійшло — іменитий полонений передчасно помер, напевно через поранення¹⁴.

Оскільки подібні абстрактні грошові суми не дають уявлення про реальну вартість тогочасних грошей, наведемо деякі дані документів судових книг Кримського ханства, які орієнтовно можна датувати другим десятиліттям XVII ст. Отже, як впливає з боргової справи між мешканцем Кафи Баліш Челебі та Алі Килич — секретарем ханського урядника Ішмегмет Аги, ціна молодого невільника становила 60 флоренів*, а однієї вівці — 2 флорени¹⁵. З інших судових справ відомо, що коня можна було купити за 10–30 флоренів¹⁶. Ціна однієї рушниць сягала 40 золотих. Те, що це була досить велика, як на той час сума, свідчить такий факт: для закупівлі рушниць ханська влада наклала спеціальний податок на мешканців кримського міста Карасу. Причому мусульманські квартали мусили зібрати 40 золотих і стільки ж — грецький і вірменський квартали¹⁷, тобто, на стягнутий з усіх мешкаців міста податок можна було придбати тільки дві рушниць.

Отже, можливість взяти чималий викуп з багатих полонених — як військових, так і цивільних, була причиною того, що запорожці прагнули

* З документів кримських судових книг не зовсім зрозуміло, який конкретний зміст криється під терміном «флорен». Відомо, приміром, що флорен (золотий угорський) — золота монета вагою в 3,5 г, яка карбувалася з 1325 р. Золотому флорену відповідав випущений 1484 р. ерцгерцогом Тироля Сигізмундом срібний зільбер-гульденгрошен вагою в 29,23 г 937 проби. Так звані імперські срібні флорени з 1601 р. мали 17,3 г 765 проби (13,23 г чистого срібла). Золотий, або злотий, польський (флорен) — лічильна одиниця в 30 грошів (Сидоренко О. Ф. Метрологічно-нумізмати́чний словник // Торгівля на Україні XIV — середини XVII століття. Волинь і Наддніпрянина. — К., 1990. — С. 370; Огуй О. Назв, праця. — С. 321; Lustracja województw Ruskiego, Podolskiego i Bełskiego 1564-1565. — Warszawa; Łódź, 1992. — Cz. 1. — S. XLVI).

включити до своєї здобичі «живий товар». Про цю особливість козацького здобичництва писав добре обізнаний з життям запорожців першої половини XVII ст. Г. Боплан. Він звертав увагу ще й на те, що козаки найчастіше забирали з собою малих дітей — головню для того, щоб зробити з них своїх слуг: «Вони (козаки. — П. С) неодноразово грабували Крим..., спустошували Анатолію [laNatie], де розоряли Трапезунд [Trebisonde] і досягали навіть гирла Чорного моря за три льє від Константинополя, де винищували все вогнем і мечем, повертаючись звідти з великою здобиччю і рабами, звичайно малими дітьми, яких вони залишають для послуг у себе або дарують вельможам свого краю. Літніх людей вони ніколи не залишають, хіба що тоді, коли вважають їх досить багатими, аби заплатили за свій викуп і відкупились»¹⁸.

Як видно, козацьке здобичництво, окрім іншого, виконувало таку специфічну соціально-політичну функцію, як забезпечення притоку свіжої крові до соціального організму запорозької корпорації й підтримання життєздатності інституту джур і тиронів*, без чого запорожцям було б важко забезпечити повноцінне функціонування своєї військової структури. Тобто, йшлося про те, що взяті в полон мусульманські хлопчики на Запорожжі ставали козацькими слугами — джурами, а з часом — і повноправними козаками (як буде показано нижче, козаки насильно робили джурами і християнських хлопчиків). Відомо, що за аналогічним принципом діяли і турки, які з християнських хлопчиків готували поповнення свого яничарського корпусу.

Прикметні дані про участь козацьких тиронів (тобто молодих козаків, молодиків, соціальні ролі яких у Війську Запорозькому та бойовий і життєвий досвід безперечно були інші, аніж «старовинних» козаків — повноправних у своєму соціальному середовищі воїнів, ветеранів, котрі склали становий хребет запорозької військової організації й були носіями та хранителями козацьких звичаїв, традицій, «старовини») навів православний київський митрополит Іов Борецький у листі до литовського польного гетьмана Криштофа Радзівілла від 24 серпня 1624 р. Зокрема, І. Борецький писав: «Частина Війська Запорозького — тирони, [над] волю старших і короля... двічі цього року [ходили на море] і поверталися з моря і, чого ніколи не бувало, втретє послали 150 човнів. Тією центральною дорогою, світлим гостинцем, кілька днів бились у Дніпровському гирлі з галерами (котрих було 25 великих, а малих та ушкалів — із 300 (котрі [вміщують] по 50,30, а щонайменше — 25 осіб) і розбивши їх, вийшли на 102 човнах в море. І [висадившись] під самим Царгородом, на пе-

* Тирони — від лат. *tironis*: молодий солдат, новобранець; новак; молодик.

родмісті... вторглися в Нове Село* і взяли велику здобич. А тепер Господь Бог відає, як їм поведеться втретє»¹⁹.

Однак чи справді об'єднані за віковою та соціально-рольовою ознакою представники козацької молоді («джури», «пахолки», «тирони») здатні були самостійно організувати й здійснити такі масштабні морські походи? Адже ці виправи, окрім іншого, не були суто здобичницькі, а й переслідували також певні воєнно-політичні цілі. Йдеться про те, що саме в цей час турки хотіли силою зброї усунути від влади кримського хана Мегмед-Гірея й посадити на престол Джанібек-Гірея. З відповідним завданням зі Стамбула до Кафи вирушив турецький флот під командуванням капудана-паші Реджеба. Мегмед-Гірей та його брат Шагін-Гірей закликали на допомогу запорожців (пізніше — у грудні, між Військом Запорозьким і Кримським ханством було укладено угоду про взаємний ненапад та воєнно-оборонний союз, який з кримської сторони підписав калга (наступник престолу) Шагін-Гірей)** і разом з ними завдали поразки силам капудана-паші. Поки османський флот був біля берегів Криму, Стамбул залишався беззахисний перед запорозьким флотом, чим і скористалися козаки²⁰.

Про запорозькі морські походи влітку 1624 р. збереглася інформація в інших джерелах. Так, добре обізнані з обстановкою на Запорожжі київські міщани повідомили київському воєводі Томашу Замойському про таке: «Інших новин... немає, тільки про козаків. Вони тепер були на морі і, як самі розповідають, здобули якесь Нове Село поблизу самого Царгорода і взявши велику здобич, повернулися назад. А старшим над ними був Олифер Голуб, який, прийшовши з моря на Запорожжя, склав з себе старшинство. А якийсь Грицько Чорний з Черкас взяв на себе старшинство і маючи з собою сто тридцять човнів, знову пішов на море»²¹.

Отже, з даного документа випливає, що морський похід козаків на Босфор, який розпочався напевно на початку липня (близько 20 липня вони напали на босфорські поселення)²², очолював О. Голуб. Цьому запорозькому гетьману вдалося пробитися крізь турецький заслін у гирлі Дніпра, вийти в море на 102 човнах, добратися до Босфору, захопити там у Новому Селі велику здобич й повернутися на Запорожжя. У черговий похід на море, очевидно у першій половині серпня, запорожців повів на

* Нове Село (Yeni Köy — Єні Кой) — містечко, на європейському боці Босфорської протоки, приблизно на півдорозі між Чорним морем та Стамбулом (Остапчук В., Галенко О. Назв. праця. Примітки. — С. 374).

** Докладніше про це див.: Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К., 1998. — С. 163-165.

130 човнах Григорій Чорний (згідно з даними І. Борецького, чисельність козацького флоту в той час становила 150 човнів і це мала б бути третя виправка 1624 р. його морська виправка).

Як видно, морські походи влітку 1624 р. очолювали запорозькі гетьмани О. Голуб та Г. Чорний, що свідчить про бездоказовість твердження І. Борецького про нібито виключно «тиронський» характер зазначених виправ, здійснених, усупереч гетьманській волі. Прикметно, що київський митрополит тлумачив такі прояви козацького «свавілля», як Божу кару за Берестейську церковну унію та зраду православних ієрархів, котрі її підтримали. Навряд чи можна сумніватися, що своєю тлумачною версією запорозьких морських походів І. Борецький, який вбачав у запорожцях політичних союзників Православної церкви, хотів виправдати їх в очах урядових кіл Речі Посполитої.

А проте подієва канва повідомлення київського митрополита досить надійна. Та ж обставина, що він приписував тиранам провину за свавільні морські походи, сподіваючись переконати в цьому добре обізнаного з козацькими справами К. Радзівілла, сигналізує про те, що запорожці і справді брали козацьку молодь у подібні експедиції. Для неї це було неабияким бойовим гартом та можливістю пройти публічне випробування на зрілість. Недарма на Запорожжі морські походи розглядали як мірило козацької доблесті: той запорожець, який побував на морі, причому брав участь не в одному, а кількох походах, здобував репутацію надійного й досвідченого воїна і міг мати певні переваги порівняно з іншими своїми товаришами, наприклад при отриманні платні²³.

Привертають увагу розмірковування про запорозький воєнний промисел деяких шляхетських політиків, які спромоглися подивитися на нього не тільки крізь окуляр козацького «свавілля». Йдеться про «Сентенцію одного шляхтича про заспокоєння Війська Запорозького». Під впливом вибуху Національно-визвольної війни українського народу з цим твором у березні — травні 1649 р. виступив український шляхтич Адам Кисіль. Серед іншого, автор зауважував: «Козаки навчилися жити за допомогою шаблі, пильнуючи поля і моря, тим часом їх змусили ніби зректися своєї природи, коли звеліли те припинити. Терпіли скільки могли, однак вовча натура завжди тягнула до лісу і так довго набирался той налив, аж поки [не] прорвало... Але ж не така була природа Війська Запорозького, щоб жити без поля і моря, через те не могли і не можуть (козаки. — П. С.) довго зносити такий порядок. Пізніше переключилися з турків і татар на нас самих і нашу Вітчизну. Заборонили їм там здобич — шукають її у нас вдома, беручи також на допомогу орду, з якою раніше завжди в полі змагалися за землі Речі Посполитої»²⁴.

Неважко переконатися, що А. Кисіль надто спрощено тлумачив причини спалаху Національно-визвольної війни, вбачаючи їх тільки у перешкоджанні польської влади козацькому воєнному здобичництву. Водночас автор «Сентенції» слушно звернув увагу на те, що це здобичництво по суті зумовлювалося соціально-політичною та економічною природою Війська Запорозького, а також глибоко закоренилося в ментальності та політичній свідомості козаків.

З'ясовуючи причини, які спонукали запорожців до воєнного промислу, потрібно мати на увазі, що вони тільки час від часу мали воєнний найм, за який отримували платню. Їм не доводилося розраховувати на утримання держави (мізерний жолд для невеликої частини реєстровців, який протягом другої половини XVII ст. певний час нерегулярно надходив з державної скарбниці, звісно, аж ніяк не позначався на економічному становищі десятків тисяч козаків). Тому, щоб зберегти своє станове обличчя й існувати в межах козацької рицарської корпорації, не розчиняючись серед інших соціальних станів, запорожці змушені були постійно самостійно здобувати «козацький хліб», в тому числі вдаючись до здобичництва як воєного промислу.

Здобичницький аспект морського походу
1616 р. на Кафу

Щоб предметніше з'ясувати, як на практиці козаки захоплювали здобич і якою була їхня поведінка під час здобичницьких акцій, більш докладно розглянемо морський похід запорожців 1616 р. на Кафу (сучасна Феодосія) — один з найбільших невільницьких ринків Османської імперії. Цей епізод їхньої бойової діяльності перетворився на знакову подію для української історичної свідомості та культури насамперед завдяки тому, що його героїзував Касіан Сакович у своєму творі «Вършъ на жалостный погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного» (Київ, 1622).

Серед історичних документів, що проливають світло на події, пов'язані із здобичницькою складовою цього походу, можна вирізнити, зокрема, повідомлення вихідця з Московської держави — Богдана Шпешньова, якому вдалося вирватися з турецького полону з Кафи у жовтні 1616 р. Його свідчення містять конкретику, що зафіксована очевидцем, адже Б. Шпешньов та його «товарыщи» на власні очі бачили здобуття запорожцями Кафи.

Щоправда, у московському Посольському приказі роздобуті ними дані політично відредагували. Так, під час переговорів у Москві в листопаді 1616 р. з кримськими послами думний дяк Петро Третьяков наголо-

шував, що, нібито, колишні кафінські полонені в один голос вказали на головного винуватця походу українських козаків проти турків і татар — польський уряд. Дяк представив справу так, що, мовляв, довідавшись про наказ турецького султана Ахмеда I своєму васалові — кримському ханові Джанібек-Гірею іти на війну проти кизилбашського шаха (монарха Перської Сефевідської держави), офіційна Варшава вдалася до підступів, наказавши запорожцям громити кримські улуси й напасти на турецькі міста Очаків та Кафу²⁵. Водночас тенденційна редакторська правка московських дяків мало позначилася на подієвій фактурі опису козацького походу, зробленому врятованими кафінськими полоненими, що робить його цінним історичним джерелом.

Досить важливе значення має також інформація про цей козацький похід, яку зібрали тогочасні московські дипломати. Йдеться насамперед про відомості, що надійшли в Москву від московських послів у Криму Федора Челюсткіна і Петра Данилова, а також посланих царським урядом з дипломатичною місією в Туреччину Петра Мансурова і Семена Самсонова. Щоправда, свідчення цих (а також інших) московських джерел про похід запорожців на Кафу є неповні і де в чому суперечливі. Водночас на тлі загальної бідності джерельної бази стосовно питання, яке нас цікавить, наукову вагу подібних свідчень важко переоцінити.

Прикметні звістки про штурм запорожцями Кафи наявні в реляції П. Мансурова і С. Самсонова, у її записі від 20 (30) липня 1616 р. У цьому документі, зокрема, зазначається, що напавши на місто, запорожці «болшой город выжгли и выграбили, и турчань побии многих, а иных в полон поймали и полонеников розных земель, которые были в городе и на кораблях всѣхъ, всѣхъ взяв с собою, пошли в Запороги»²⁶.

Як видно, П. Мансуров і С. Самсонов наголошували на спаленні та розграбуванні запорожцями Кафи, а також знищенні й захопленні у полон багатьох турків. У реляції, що розглядається, на відміну від інших тогочасних московських джерел, йдеться про захоплення запорожцями під Кафою османських суден. Причому наголошується не тільки на визволенні усіх християнських бранців (як тих, котрі були на кораблях, так і тих, які знаходилися в місті), а й вивезенні їх на Запорожжя. Невідомо, чи справді козаки могли здійснити таку, як видається, вельми масштабну транспортну операцію, маючи приблизно вісім десятків (або дещо більше) човнів. Проте, судячи з доволі категоричних оцінок П. Мансурова і С. Самсонова, кількість врятованих бранців вочевидь вражала очевидців цієї події (до речі, для перевезення колишніх невільників могли бути використані і захоплені козаками турецькі судна).

Про взяття Кафи, причому включно з її двома кам'яними цитаделями, подав інформацію Богдан Спешньов. За його словами, запорожці «ночью город Кафу взяли и выжгли, и высекли, и выграбили и два города каменных взяли, и всех людей в них побии, а, розграбя все и побив всех, пошли к себе»²⁷.

Як видно, Б. Спешньов змалював апокаліпсисну картину загибелі Кафи, що потонула в крові своїх мешканців і згоріла у вогні влаштованих козаками пожеж. За наявного стану джерел навряд чи можливо визначити справжній масштаб людських утрат і матеріальних збитків, яких зазнала Кафа через напад на місто запорожців. Доступні нам історичні документи не є безсторонні. Як правило, вони мають відбиток політичної заангажованості, або свідомісних і ментальних обмежень та упереджень різних осіб й зацікавлених сторін.

Через це у неприязнено налаштованих до запорожців джерелах перебільшується руйнація Кафи. Прикметно, що прихильні до козаків джерела також перебільшують руйнівні наслідки їхнього нападу на це місто. Згідно з поширеними тогочасними уявленнями, в тому числі і в козацькому середовищі, заподіяні противнику спустошення виступали мірилом рицарської доблесті переможців. Показовим щодо цього є те, як запорожці засвідчували свою рицарську службу німецькому (австрійському) імператору Рудольфу II. У листі до нього від 3 липня 1594 р. вони наголошували, що «на щастя вашої цісарської величності, зруйнували вогнем і мечем і знищили це турецьке прикордонне місто Білгород і вбили кілька тисяч, як воїнів, так і простолюду»²⁸. До схожої аргументації вдався також Северин Наливайко, який убачав рицарську послугу польському королю в тому, що разом з козаками завдав удару по турецькій господарській колонізації Придністров'я («ми рушили між Тягинею і Білгородом до Прескан, неприятельського міста, прагнучи заборонити їм таке незвичайне господарство в землі Вашої Королівської Милості... здобули поганське місто... біля нього спустошили вогнем кільканадцять сіл»)²⁹.

З урахуванням зазначених особливостей тогочасних джерел потрібно оцінювати повідомлення Б. Спешньова про повне зруйнування запорожцями Кафи та знищення її населення. Як видається, дане повідомлення постало як своєрідна метафора, а не документально встановлений факт. Можна стверджувати, що подібний змістовий підтекст у свідченнях Б. Спешньова з'явився насамперед завдяки старанням московських дяків. Адже на переговорах з кримськими послами у Москві їм важливо було наголосити на ворожості політики Речі Посполитої щодо Кримського ханства. Щоб представити польський уряд у непривабливому світлі перед татарськими послами, у Посольському приказі недвозначно натя-

кали, що, мовляв, сам Сигізмунд III нацьковує запорожців на Кримське ханство та володіння Османської імперії. Через це московські дяки використовували факт їхнього нападу на Кафу, фактично демонізуючи козаків.

Як витлумачено зазначену подію в джерелах, в котрих немає тієї політичної заангажованості, що її зазвичай задавала атмосфера дипломатичних переговорів? Стосовно цього привертають увагу свідчення анонімого кафинського вірменина, інформацією якого скористалися московські послы в Криму Ф. Челюсткін і П. Данилов. Його версія наслідків козацького штурму Кафи була записана на папері і потрапила в Москву в такому вигляді: «приходили х Кафь морем запорожские черкасы многие люди и Кафу воевали. И многие, деи, животы и дорогие товары кафинских людей пограбили, и полон многой, кафинских людей лутчих выбирая, поймали. И русской, деи, и литовской полон многой взяли с собою для высвобождения, а кафинцов, деи, многих побили до смерти. А чего деи, животовъ и товаров в суды не покладали, и то все пожгли»³⁰.

Як видно, у сприйнятті кафинським вірменином розгрому козаками цього міста, на передньому плані стоять грабунки дорогих товарів, доля «лутчих», тобто найзнатніших і найбагатших мешканців Кафи, які були взяті козаками в полон задля викупу. Його вразило видовище палаючих матеріальних цінностей, що їх запорожці не могли розмістити на своїх човнах за браком місця, а тому кидали у вогонь. Судячи з подібних ціннісних і соціальних пріоритетів, які засвідчив автор даної розповіді, він належав до заможної купецької верхівки Кафи.

Кафинський вірменин відзначив також звільнення запорожцями великого «полону», тобто бранців з українських і московських земель. Цей момент є важливим тому, що дає можливість простежити ціннісний підтекст запорозьких морських походів. Те, що козаки не були засліпленими жадобою до наживи грабіжниками або піратами засвідчує той факт, що вибираючи між тим, кого і що взяти на свої човни — християнських невільників чи захоплені товари, вони чинили за приписами совісті та християнської моралі: визволяли з рабства християн, піддаючи ж вогню дочасні матеріальні багатства.

Що ж до жертв серед кафинців, то вони безперечно були чималі, однак їх не можна назвати катастрофічними. Кафинський вірменин, про якого йшлося вище, зазначив, що козаки «кафинців... багатьох побили до смерті». Зрозуміло, що слово «багатьох» не можна тлумачити як «усіх» — так, як це представлено у свідченнях Б. Спешньова. До того ж, жертвами козаків ставала насамперед залога Кафи, а не ті мирні мешканці, які не чинили опору. На це вказує той факт, що вірменин — інфор-

матор московських дипломатів, називав «кафинцями» сторожу, яка охороняла міські ворота. Описуючи фатальну помилку сторожі, яка ідентифікувала козаків як турків, він вжив саме цей термін («и кафинцы, де, оплошились, чаяли их турскими людьми»)³¹.

Питання про тотальне знищення козаками мешканців Кафи, що стало на московсько-кримських переговорах 1616 р. в Москві, безперечно потрібно розцінити як надумане. У цьому можна переконатися, порівнявши загальну чисельність населення Кафи, яка сягала десятків тисяч*, з гіпертрофованими цифровими викладками втрат турків, наведеними у «Віршах» К. Саковича—чотирнадцять тисяч полеглих. До того ж, вже через кілька днів після відходу запорожців з Кафи турки відновили у ній свою владу в повному обсязі, що було б неможливо на обезлюднілому згарищі: місто стало центром формування ударного морського угруповання, спрямованого проти запорозьких і донських козаків. З цією метою до кафинського паші прибули азовський паша, а також комендант Керчі³².

Важливі свідчення про здобуття запорожцями Кафи залишив настоятель тамтешнього православного монастиря Нектарій. Будучи достатньо відомою і, очевидно, впливовою особою у місті, він мав можливість черпати інформацію про події, пов'язані з падінням міста 22 липня (за н. ст.) з різних джерел, в тому числі через підпорядкованих його владі ченців. Тобто, зроблена ним оцінка ситуації у Кафі початково була достатньо генералізована. Причому Нектарій висловив її 25 серпня — дещо більше місяця після нападу запорожців на місто, коли пам'ять про розгром залишалася свіжою і водночас хвилеве емоційне сприйняття перших днів мусило б поступитися раціоналістичним оцінкам.

Отже, особисто зустрівшись з московськими послами в Криму Ф. Челюсткіним і П. Даниловим, він повідомив їм таке: «Пришли, деи, ты королевы казаки х Кафи безвестно в ночи, а караульщиком сказалис турского людми, а идут в Кизылбаши. Да в кою пору караульщики их роспрашивали, а иные, деи, в те ж поры, приметав к городу лгбсници и в город переметалис и караульщиков пересбкли ВСЕХ И ворота городовые товарищамъ отворили. И извоевали, деи, в Кафь добръ, животы и товары лутчие кафинских людей пограбили многие, и полон поймали многой, выбираючи лутчей. А чем, деи, товаров не поднесли, и то все ж пожгли»³³.

* У перші десятиліття XVII ст. в Кафі налічувалося від 70 до 100 тисяч мешканців (Войтович Л., Заборовський Л., Ісаєвич Я., Сисин Ф., Турилов А., Флоря Б. Коментарі // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С 289; Бу-ров Г. М. Энциклопедия крымских древностей. Археологический словарь Кры-

Якщо порівняти цей документ зі свідченнями кафинського вірменина-купця від 25 липня (н. ст.), то можна помітити майже дзеркальний збіг ключових сюжетних ліній в обох джерельних текстах. Тематично їх можна класифікувати так: військова хитрість, завдяки якій козакам вдалося без втрат відчинити міську браму Кафи; наявність значних жертв серед кафинців, однак без вказівок на загальне знищення населення міста; грабування дорогих товарів; взяття запорожцями великого полону, що складався з кафинської знаті й багатіїв; спалення козаками захопленого добра, яке не вміщувалося у човни.

Звідси випливає, що записані з інтервалом в один місяць свідчення кафинського вірменина (25 липня) і архімандрита Нектарія (25 серпня) узгоджуються між собою щодо їхньої базової інформації. Більш того, в деяких місцях розповідь Нектарія фактично є буквالیстським переказом відомостей, які подав кафинський вірменин-купец. Щоб переконатися в цьому, розіб'ємо на парні фрагменти відповідні місця в обох текстах, позначивши останні римськими цифрами I (текст від 25 липня) і II (текст від 25 серпня):

I	II
а) И многие, деи, животы и дорогие товары кафинских людей пограбили,	а) животы и товары лутчие кафинских людей пограбили многие,
б) и полон многой, кафинских людей лутчих выбирая, поймали...	б) и полон поймали многой, выбираючи лутчей.
в) А чего, деи, животовъ и товаров в суды не поклали, и то все пожгли.	в) А чем, деи, товаров не поднесли, и то все ж пожгли.

Неважко переконатися, що фрагменти *а*, *б* і *в* тексту II по суті є ідентичні за змістом, а також дуже близькі стилістично і за використаною лексикою. Усе це змушує замислитися над тим, наскільки самостійним у джерельному відношенні є текст II (свідчення архімандрита Нектарія).

Проте не варто поспішати з висновками, оскільки між текстами I і II існують також досить принципові відмінності. Якщо у базовому (повному) тексті I є відомості про московське посольство П. Мансурова до Константинополя; звістка про точну дату нападу запорожців на Кафу; «руських» і «литовських» бранців, яких козаки взяли на свої човни, щоб визволити з турецького рабства, то усього цього немає в тексті II. У тексті I домінує «вербальна» складова військових хитрощів запорожців (зміст розмови козаків з кафинською сторожею), на відміну від «діяльничної» складової тексту II (опис технології оволодіння міською брамою). Нарешті, у тексті I дещо виразніше сказано про втрати серед кафинців («ба-

гатьох забили насмерть») порівняно з тим, як це опосередковано і невизначено зроблено у тексті II («звозували, знай, у Кафі добре»).

Водночас зроблені вище спостереження не дають вичерпного пояснення, чому архімандрит Нектарій дивився на те, що сталося у Кафі, по суті очима кафинського купця. Як сталося, що православний ієрарх відзначив взяття запорожцями в полон представників кафинської соціальної еліти, однак і словом не обмовився про визволення ними християнських бранців — у своїй масі православних за віросповіданням? Чи були причиною такого його вибіркового сприйняття політичний конформізм, страх постати нелояльним в очах турецької влади, засудження козаків за насильство, образа на них за збитки, завдані монастиреві або особисто архімандритові?

Відповідь на ці питання буде зрозуміліша, якщо взяти до уваги «технічні» обставини, за яких з'явилася розповідь архімандрита Нектарія. Як зазначалося, 25 серпня з ним зустрілись особисто московські послы Ф. Челюсткін та П. Данилов. На той момент вони були вже знайомі зі свідченнями кафинського вірменина, записаними ними 25 липня. Безперечно, це не могло не вплинути на спрямованість їхньої бесіди з архімандритом.

Московських дипломатів насамперед цікавили військова тактика запорожців, а також збір політично копроментуючої інформації про їхній напад на Кафу. Через це Ф. Челюсткін і П. Данилов відповідним чином сформулювали свої базові запитання до архімандрита Нектарія: «коим обычаем днепровские черкасы Кафу воевали, и не добрьль шкоду учинили, и не учинилось от них убытка владыке и ему, архимандриту»³⁴.

Природно, що розмова з Нектарієм не обмежилися тільки цими темами. Були задані й інші «спрямовуючі» запитання, про що свідчить зауважений нами вище збіг сюжетних ліній текстів I і II, а також їх змістові та фразеологічні збіги. Стосовно цього не може бути сумніву, що Ф. Челюсткін і П. Данилов піддали редакторській правці запис своєї розмови з архімандритом Нектарієм, а також здійснили селективний відбір здубутої інформації. Через це, зокрема, у свідченнях Нектарія виник ефект «світогляду кафинського купця» (акцентований інтерес до грабування дорогих товарів, а також їхнього нищення). Показовою щодо цього є відсутність у тексті II запису відповіді кафинського архімандрита на запитання про заподіяні йому запорожцями збитків. Оскільки таких збитків не було, то московські дипломати не зробили щодо цього будь-якого запису, бо їх цікавили лише негативні свідчення про козаків.

Подібна методика збору військово-політичної інформації не була особистим винаходом Ф. Челюсткіна і П. Данилова. Вона повністю

узгоджувалася з усталеною у Московській державі процедурою опитів, що поставала як одна із форм слідчого процесу. Для практики таких опитів, що мала місце у XVI-XVII ст., не була чимось екстраординарним ідентичність свідчень навіть сотень людей. Річ у тім, що питання, на які пропонувалося відповісти, містили опис подій і передбачали лише негативну або ствердну відповідь. Причому ці питання склалися наперед, на основі ініціативного документа, наприклад, чолобитної або слідчих матеріалів і входили до складу «наказної пам'яті» — докладної інструкції з ведення слідства³⁵.

Як розвивалися далі події, пов'язані з кафинським походом запорожців? Звістка про козацький напад на Кафу посіяла панічні настрої в Бахчисарая. Не маючи впевненості, що властя утримати своє місто, хан Джанібек-Гірей і верхівка кримської знаті негайно розпочали евакуацію гаремів, дітей, а також вивезення матеріальних цінностей з Бахчисарая в гори, до так званого Жидівського містечка, розташованого за милю від ханської столиці (йдеться про м. Чуфут-Кале, мешканці якого сповідували іудаїзм). В цю добре укріплену фортецю переправили також артилерію.

У хана навіть не виникало думки послати військо до Кафи проти козаків. Він розпорошував свої сили, прагнучи хоч якось перешкодити запорожцям робити нові напади. Його тактика зводилася до спроб блокувати козацькі човни із суші, не давши їм можливості пристати до берега, в тому числі для поповнення запасів прісної води. З цією метою на морське побережжя в районі Бахчисарая був посланий калга-султан з двома тисячами татар. Того ж дня з ханської столиці до Гезлеве (сучасна Євпаторія) з аналогічним завданням виступило з гарматами татарське військо на чолі з Ахмат-агою.

Ужиті ханською владою оборонні заходи опосередковано вказують на маршрут повернення козаків додому: Кафа — побережжя в районі Бахчисарая — Гезлеве і далі в напрямку Дніпровського лиману. Водночас ці заходи проливають світло на характеристичні прикмети тактики запорожців, до якої вони вдалися на завершальному етапі морського походу.

Як можна переконатися, обтяжений здобиччю, в тому числі кафинськими бранцями, а також звільненими з турецького полону християнами козацький флот рухався, не відходячи далеко від прибережної смуги Кримського півострова. На човнах не вистачало прісної води на усіх, оскільки козаки воліли перевозити не воду, а здобич. До того ж під час блискавичного штурму Кафи їм було не до того, щоб знайти, наповнити водою і завантажити містськості з водою з розрахунку на своїх паса-

жирів. Запасатися ж зайвими бочками для води перед виступом у морський похід, навряд чи спало б кому на думку.

Вихід з цієї ситуації запорожці бачили у тому, щоб в процесі плавання підходити до берега і набирати там прісну воду. Судячи з усього, татарам були відомі подібні особливості прибережного мореплавства козаків при поверненні їх з походу. Тому в місця очікуваної висадки запорожців на берег після Кафи у стратегічно важливі райони Бахчисарая і Гезлеве було направлено загороджувальні загоони.

Козаки десантувалися на побережжя принаймні один раз. Вони зламали опір татар і відкинули угруповання калги-султана, що захищало узбережжя на підступах до Бахчисарая. Двотисячний татарський загін не мав шансів на успіх у бою з добре озброєним і навченим чотиритисячним козацьким військом. Запорожці спустошили розташовані неподалік моря татарські села, набрали вдосталь питної води і рушили далі морем додому («И ть, деи, черкасы для пресные воды к берегу приворачивали и на берег выходили, и калгу и татар от берега отбили, и крымские поморские деревни воевали и, изволяс пресною водою, пошли опят моремъ»)³⁶.

Отже, татари досить точно вирахували маршрут повернення козаків: Кафа — чорноморське побережжя на підступах до Бахчисарая — Гезлеве. Своєрідним контрольним пунктом проходження запорозьких човнів за цим маршрутом стала висадка козаків на побережжі в районі Бахчисарая і розгром ними татар, якими командував калга-султан.

Навряд чи можна сумніватися в тому, що далі шлях запорожців проліг до Дніпровського лимана, а звідти вгору Дніпром до Запорозької Січі. Тим часом це суперечить твердженням тих істориків, які, сплутуючи кафинський похід запорожців з більш пізньою їхньою морською виправою писали, що нібито П. Сагайдачний від Кафи взяв курс до турецьких берегів (і це при тому, що перевантажені полоненими кафинцями і визволеними християнськими бранцями козацькі човни змушені були періодично приставати до берега для поповнення запасів прісної води!), звідти через Азовське море досяг гирла Дону, потім пішов суходолом з козаками на Запорожжя³⁷. Щодо цього потрібно взяти до уваги інформацію московських послів у Туреччині П. Мансурова і С. Самсонова. Вони однозначно стверджували: після здобуття Кафи запорожці взяли курс на Запорожжя³⁸.

Таким чином, особливістю виправи запорожців 1616 р. на Кафу було те, що це був не просто напад на одне з багатих причорноморських міст Османської імперії, а операція проти важливого центру турецької работоргівлі. Дану обставину козаки вочевидь брали до уваги, обираючи Кафу об'єктом своєї атаки. Адже, як показав розвиток подій, похід на це

місто не звівся до звичного для запорожців здобичництва (головно захоплення різних товарів і багатих мешканців задля викупу) — він мав також яскраво виражений визвольний характер. Факт реального усвідомлення учасниками походу своєї морально значущої місії визволителів християн з рабства засвідчує порятунок козаками вочевидь сотень християнських бранців, яким вони давали місце у своїх човнах, відмовляючися без жодного жалю від частини захопленої здобичі.

Судячи з усього, ця безпрецедентна за масштабом визвольна акція запорожців невдовзі спричинила появу публічних теоретичних розмірковувань деяких козацьких очільників про особливу, духовно натхненну місію та високі громадянські цілі запорожських морських походів (про це докладніше йтиметься нижче).

Ідейні обґрунтування козаками
здобичницького промислу

У процесі політичного діалогу з центральним урядом Речі Посполитої, запорожці воліли тлумачити воєнне здобичництво, насамперед морське — спрямоване проти Османської імперії та її васалів, як морально значущий спосіб здобування козацького хліба, що має виразний громадянський підтекст. Промовистим підтвердженням цього може служити лист запорожського гетьмана Дмитра Барабаша до Сигізмунда III від 31 травня 1617 р., а саме — те його місце, де викладено ставлення козаків до королівського універсалу, яким їм заборонялося навесні того року виступати у морський похід.

Як впливає із зазначеного листа Д. Барабаша, запорожці сповна усвідомлювали, що їхні виправи на море можуть спричинити турецько-польську війну, а також перешкодити планам королевича Владислава здобути корону московського царя. Через це вони впродовж весни утримувалися від морських походів, аби продемонструвати політичну лояльність до королівської влади. Проте вже наприкінці травня запорожці дали чітко зрозуміти офіційній Варшаві, що таки підуть на море.

Виправдання цьому своєму наміру козаки шукали в традиції запорожських виправ за здобиччю. Вони покликалися на авторитет власних предків, вчинки яких правили їм за гідний моральний взірць для наслідування, а також право старовини, корпоративного звичаю. Причому запорожці розглядали здобичництво не як єдину і кінцеву ціль морських походів, а тільки як засіб для задоволення насущних потреб. Головне ж для них у походах за здобиччю полягало в тому, щоб продемонструвати рицарське служіння загальному благу.

Отже, у вибудованій щодо цього ієрархії цінностей чільне місце посідав захист рідної землі від ворога, який здійснювався у формі випереджувальних ударів по його території. У специфічному жанрі листа-звернення Я. Барабаша до Сигізмунда III зазначена думка втілилася в ідеї захисту земель польського короля від ворогів християнської цивілізації — «поган». На другому місці в ієрархії цінностей, що розглядається, була така чеснота християнського рицаря, як визволення з неволі християнських бранців. Насамкінець, автори запорожського листа до короля включили у ціннісне обґрунтування рицарського чину морських походів здобуття ними «козацького хліба» («був такий замисел — рушити із Запорожжя і старатися, щоб ми [за] прикладом своїх предків та нашим давнім звичаєм, як-небудь за Божою поміччю, з небезпекою [для] свого здоров'я, чинили замішання поміж поганями — частково, щоб завадити їм з такою великою силою спустошити землі В[ашої] Королівської] М[илості], частково для визволення з неволі християнського народу, до того ж, не маючи звідки що взяти для свого пожитку»)³⁹.

Таким чином, неважко переконатися, що воєнне здобичництво — в розумінні захоплення бойових трофеїв і різних матеріальних цінностей для потреб переможців, було для запорожців справою, що підпорядковувалася більш високій меті: служінню християнським і патріотичним ідеалам. Обґрунтовуючи та конкретизуючи суспільну і воєнно-політичну значущість такої своєї діяльності для Речі Посполитої, одним з практичних результатів котрої і була «криваво здобута здобич», тобто самовинагорода за ризиковані рицарські труди, козаки висували наступні аргументи. Оскільки вони є людьми, матеріальне існування яких пов'язане насамперед з воєнними заняттями, то їхня відмова від морського походу навесні 1617 р. приречла їх на велике зубожіння. Адже живучи по своїх «домівках та господарствах», вони не тільки позбулися «криваво здобутої здобичі», а й дійшли до того, що втратили «навіть коні, сукні» і вже, мовляв, близько той час, коли не матимуть зброї, без якої їм не буде «з чим стати до відсічі ворогу Святого Хреста — або там, на Запорожжі, або де трапиться яка оказія до служби В[ашій] Королівській] М[илості] і Речі Посполитій».

Як видно, запорожці активно експлуатували тему загрози Речі Посполитій від «поган» — турків і татар. Вони наголошували, що виконання ними ролі щита проти цих та інших ворогів держави можливе тільки за умови визнання польською владою їхнього традиційного права на здобич. Через це козаки зверталися з клопотанням до короля, щоб той дозволив їм здійснити черговий подвиг християнських рицарів: «взявши Господа Бога на поміч..., не шкодуючи свого здоров'я, взяти з поган-

ських рук скільки-небудь своєї здобичі і частково повернути невільників». За це козаки обіцяли Сигізмунду III свої воєнні послуги в майбутньому⁴⁰.

Навряд чи може бути сумнів, що в дійсності запорожці не потребували спеціального дозволу польського короля на проведення морських походів, а звернення Д. Барабаша до Сигізмунда III (окрім зазначеного листа, запорозький гетьман відправив до Варшави ще й двох послів — Гаврила Квітневича та Ничипора)⁴¹ означало звичайну спробу домогтися від польської влади політичної поступки.

Проте розмірковування Д. Барабаша про політичну та етичну сторону підоснову козацьких здобичницьких походів були не тільки формальними постулатами і риторичними зворотами, за допомогою яких запорозький гетьман хотів переконати Сигізмунда III визнати право козаків на рицарську здобич. Насправді подані Д. Барабашем ціннісні обґрунтування запорозьких морських походів роблять, як видається, досить точний зріз тогочасної станovo-корпоративної свідомості козацької спільноти. Принаймні в цьому переконують приклади (яких можна було б навести чимало) визволення козаками з неволі християнських бранців.

Отже, існують достатньо переконливі свідчення того, що виступаючи у морські походи запорожці керувалися не тільки матеріальними міркуваннями, а й мали для цього вагомий моральний спонукання, тобто вони не були здичавілими та аморальними розбійниками і піратами, за сліпленими жадобою до наживи, як це тенденційно стверджували деякі історики*.

Звісно, що козаки не були й ідеальними християнськими воїнами. Адже якщо своєрідний ідейний маніфест здобичницьких походів, що його проголосив Д. Барабаш у своєму листі до Сигізмунда III, сповна можна було вписати у контекст боротьби запорожців проти «поган», то

*Прикладом упереджених негативістських оцінок запорозького козацтва кінця XVI — перших десятиліть XVII ст., зроблених у відриві від тогочасних конкретно-історичних реалій суспільного життя, може служити такий категоричний висновок П. Куліша: «Різні стани, верстви і народності Речі Посполитої забували свій антагонізм, коли йшлося про домашню орду (козаків. — П. С.), що розривала родинні та суспільні зв'язки, була чужа встановленим віками правилам моралі, не підкорялася ні королівським чиновникам, ні сеймовим постановам, ні володарському праву дідичів, ні республіканському суду муніципій, була байдужа до становища панського підданого й утискуваного за віру міщанина, усувалася від землеробства і мирних промислів, жила тільки воєнною здобиччю і здобувала свій «козацький хліб» грабежами тих самих людей, з яких набиралися її розбійницькі купи» (Кулиш П. А. Матеріали для воссоединения Руси. — М. 1847. — С. 46-47).

поза цією боротьбою його пафосна спрямованість на захист християнства втрачала сенс. У ситуаціях, де не було протистояння з «ворогами Святого Хреста», практичні дії та уявлення запорожців про своє право на козацький хліб далеко не завжди узгоджувалися з нормами християнської моралі.

Утім, козацьке середовище, подібно до будь-якого тогочасного військового колективу, не було зібранням ченців, які строго дотримувалися християнських заповідей. Запорожці нерідко чинили за правом сильного, а не приписами християнської етики та справедливості. Вони не могли бути вільні також і від суворих реалій станового суспільства, з характерними для нього спалахами шляхетського анархізму, що давало достатньо прикладів насильства над людиною, в тому числі нехтування її особистими та майновими правами і, навіть, життям.

Породжена через це несправедливість не оминала й козаків та їхні родини, про що, зокрема, свідчить такий факт: після повернення запорожців з Хотинської війни 1621 р., близько півтори сотні їхніх товаришів з Лівобережжя були вражені звісткою про грабежі їхнього майна й жорстокі вбивства рідних слугами князя Костянтина Вишневецького. Відчуття «нестерпного жалю та розорення» у запорожців посилювало те, що їхні кривдники не тільки порушили християнські заповіді, усталені правові норми й публічно оголошений напередодні походу під Хотин королівський універсал, який гарантував безпеку родин учасників турецько-польської війни, а й зробили це саме в той час, коли вони жертвували своїм життям у боротьбі з ворогом Вітчизни («в той час, коли всі (козаки — П. С.) стали з нами за цілісність Вітчизни проти коронного неприятеля і наклали [за це] своїм життям, [вони] (лубенський, сенчанський та інші урядники К. Вишневецького. — П. С.), забувши страх Божий й строгість посполитого права, повели купу людей — скільки їм подобалося, на слободу Миргородек, яку небіжчик Чемушевський осадив на [ім'я] Й[ого] Королівської] М[илості] і гвалтовно наїхавши на той Миргородек, пустошачи [його] неприятельським способом, позабирали усі маєтності того нашого товариства, [котрі] там мали будинки і дружин. Окрім того, жорстоко замучили насмерть кількох білих голів (жінок. — П. С.), також і кількох малих діточок, від чого людське серце мусить кряться, тільки [про те] чуючи, [навіть] не бачачи»)⁴².

Не дивно, що постійно стикаючися з подібною моральною всюдозволеністю й зневагою до права, козаки могли дзеркальними методами відповідати своїм кривдникам. У кожному разі вони добре засвоювали стереотипи соціальної поведінки, в основі яких було розуміння сили як реальної правди життя та справедливості, а також, не надто вагаючись,

застосовували подібні принципи на практиці. Приміром, повертаючись 1603 р. з театру воєнних дій у Лівонії, запорожці на білоруських землях силоміць брали з собою жінок, дівчат, а також хлопчиків* — останніх вочевидь для того, щоб зробити з них своїх джур. Схожим чином козаки діяли і під час походу 1618р. гетьмана П. Сагайдачного на Москву, полонячи тамтешнє православне населення включно з жінками і дітьми («с черкасы болшая половина русских людей полонеников, мужиков и робят, и жонак, и девок, и шли де с ними, меж черкаских полков руские люди, мужики и робята, и жонки, девки верхи на шесть полков, а их де черкас, всех тысяч с пять») ⁴³.

Природно, що такого роду звістки, які вийшли з середовища тих, хто так чи інакше зазнав кривди від запорожців, формують погляд на їхнє здобичництво під специфічним кутом зору. Самі ж козаки, попри те, що, згідно з тогочасними уявленнями про доблесть, вважали подвигом тотальне «висічення» ворогів та спалення їхніх міст і сіл, під час воєнних дій робили, все ж, поправку на належність своїх противників до християн.

Зокрема, про це свідчить поведінка запорожців при здобутті ними 15 березня 1610 р. Стародуба. Захопивши зненацька майже все місто, вони надіслали тим його мешканцям, які засіли в замку, королівського листа і власне послання, «напучуючи їх, щоб добровільно здалися без розлиття християнської крові, щоб зберегли в цілості дружин, дітей і свої маєтності». Однак у відповідь на свої напучення козаки почули від обложених непристойну лайку, кпини й нахваляння, що, мовляв, захисники фортеці на їхніх спинах в'їдуть до Польщі та Литви. Це підхльоснуло запорожців до штурму і невдовзі замок запалав. Хоча обложені воліли радше згоріти, аніж здатися, козаки розбили одну із брам й врятували з полум'я «чимало москви» ⁴⁴.

Як видно, попри все, запорожці таки зважали на фактор «християнської крові». Тобто, вони не цуралися милосердя і принаймні декларували певну повагу до чужих майнових прав — навіть якщо вважали своїх одновірців противниками і зустрічалися з ними в бою.

* У Баркулабівському літописі під 1603 р. щодо цього зроблено прикметний запис: «А коли козаки запорожские назад на Низ отсоля (з Білорусії. — П. С.) выезжали, тепер же великую сильную шкоду по селах, по містах чинили; жонки, девки и хлопята з собою много брали. Также коней много з собою побрали. Один козак будет мети коней 8, 10, 12, а хлопят троє, четверо, жонки альбо девки две альбо три» (Баркулабовская летопись ПСРЛ. — М., 1975. — Т. 32. — С. 189).

Чи можна стверджувати, що запорожці були такі ж мисливці за ясиром, як і татари? Щоб відповісти на це питання, потрібно бодай стисло окреслити сутність такого явища, як здобичницький полон, що його брали і одні, й другі. Йдеться, власне, про розгляд соціально-політичної природи відповідних занять татар і козаків, що потребує, зокрема, з'ясування таких аспектів, як економічна підоснова захоплення людей у полон та питома вага останнього у здобичницькому промислі; демографічний вплив подібних занять на населення; способи розпоряджання бранцями по завершенні здобичницьких акцій; соціальні та політико-правові наслідки полону для осіб, яких спіткала така доля.

Численні джерела підтверджують, що для татар захоплення ясиру було не що інше, як винятково промисел рабами. Архаїчний економічний уклад татарських орд, що спирався, значною мірою, на кочове скотарство, прирікав татарську людність балансувати на межі фізичного виживання, а тому підштовхував татар до виправ за ясиром.

Тим часом абияк озброєні й ненавчені мистецтву облоги фортець татарські загопи намагалися обминати великі, добре укріплені міста, де вони могли б пожитися дорогими товарами, різними коштовностями та великими сумами грошей. Через це татари нападали передусім на неукріплені села і невеликі містечка, де найціннішою здобичею для них був ясир (від продажу полонених вони отримували найбільший прибуток), а також худоба. Відповідно тактика татарських нападів нагадувала полювання-облави на людей.

Головні прикмети такої тактики описав, зокрема, Г. Боплан. Серед іншого, цей автор звернув увагу на те, що взимку велике татарське військо (40-80 тис. кіннотників) перед вторгненням в Україну розділялося на три частини. Безупинно скачучи, татари заглиблювалися до 350 км углиб української території і тільки при поверненні назад розосереджувалися (фланги їхнього війська могли поділятися на 10-12 загонів по 500-600 осіб в кожному). Відтак починалися лови на людей та худобу. «Розбігаючись повсюди по селах, — писав Г. Боплан про нападників, — вони оточують їх, виставляючи по чотири сторожові пости довкола і підтрихуючи великі вогнища впродовж усієї ночі, побоюючись, щоб котрийсь із селян не втік. Потім грабують, палять і вбивають усіх тих, хто чинить їм опір, а тих, хто здався, забирають із собою, і не тільки чоловіків і жінок з немовлятами, а також худобу, як, наприклад, коней, волів, корів, баранів, кіз та ін.». Відійшовши достатньо далеко від українського прикордоння, татари починали ділити між собою бранців і худобу.

Улітку в похід за ясиром виступало порівняно менше татарське військо (10-20 тис. осіб), яке діяло за дещо іншою, аніж взимку, тактичною схемою. Утім, ця тактика залишалася незмінна в головному: вона зводилася до прочісування території по широкому фронті з метою захоплення людей і худоби⁴⁵.

Є дані про те, що татари могли таврувати бранців розпеченим залізом. Після повернення в Крим, учасники здобичницького походу повинні були віддати хану десятину з ясиру, а решту полонених мали право продавати. Полонені ставали безправними рабами. Для більшості з них рабський статус наближав їх до становища робочої худоби. Особливо важкою була доля бранців, які потрапляли на турецькі галери⁴⁶.

Населення тієї місцевості, якою проходили татарські загоны, часто зазнавало тяжких утрат. Наприклад, 1593 р. тільки в Константинівських володіннях князя К. Острозького (Кременецький повіт Волинського воєводства) нападники забрали в ясир тисячі мешканців із 107 міст, містечок та сіл. Зокрема, з Красилова в неволю потрапили 100 осіб, Западинець — 1000, Мокринок — 700, Мотоволова — 508, Волиці — 600, Хабіни — 1005, Кузьмина — 5080, Краснополя — 2000 осіб⁴⁷. Татари нерідко по декілька разів на рік нападали на українські землі, як-от 1605 р. («Татарє болше іґжли пять крот одного року були в землі кр[оля] и много людей [взяли] около Звягль, Полонного, Острополя и Межибожа, и Шаргорода, а надь Тараски кошем стояли»)⁴⁸.

Один із спустошливих татарських рейдів по Україні відбувся у жовтні 1620 р. після поразки польського війська в Цецорській битві. У цей час татари пройшли «вогнем і мечем вишир на 40 миль, а вздовж аж під Яворів, все зносячи, людей не тільки захоплюючи в полон, а й жорстоко висікаючи»⁴⁹. Під Львовом татари кілька днів пустошили села, а потім вдавано відійшли. Вони знову з'явилися в даній місцевості 21 жовтня. На цей раз їхньою здобиччю стали люди, які поверталися з добре укріпленого Львова до своїх домівок і на згарища, а також виходили з лісів і боліт, де ховалися від нападників. Татари розділися на три коші, щоб краще вибирати ясир й нищити села. Вони навіть прокрадалися на львівське передмістя і там хапали людей. Скрізь по полях валялися трупи⁵⁰.

Стан джерельної бази не дає можливості зробити точні підрахунки втрат українського населення від татарських нападів. На думку Н. Рашби, протягом першої половини XVII ст. з України було забрано в рабство до 500 тис. осіб, а з Московської держави — до 200 осіб⁵¹. За спостереженням Я. Дашкевича, татарські нападники іноді за один раз захоплювали понад 50 тис. осіб, зокрема, так було 1612 р. та 1646 р. З XV ст. і до першої половини XVII ст. українському населенню завдано колосального де-

мографічного удару, наслідком якого стало 2-2,5 млн. осіб, забраних в полон і вбитих⁵².

Що ж до запорожців, які під час своїх походів брали цивільних і військових полонених, то потрібно мати на увазі, що, по-перше, питома вага бранців у козацькій здобичі була порівняно невелика, по-друге — в Україні не було ані такої величезної работоргівлі, ані широкого застосування рабської праці, як у Кримському ханстві та Османській імперії. За спостереженням дослідників, вже у XVI ст. на українських землях відбувалося скорочення відносно невеликої кількості людей, які належали до категорії невільників (невільна челядь, раби). Натомість зростало число так званих непохожих селян (які були прикріплені до панської землі без права вільно її покинути). Звужувалася також правова база, згідно з якою міг набуватися невільницький статус: вже Литовський Статут 1588 р. передбачав тільки одне джерело рабства — полон, причому діти полонених повинні були бути «осаджені» на землі як власницькі піддані⁵³.

Щоправда, на практиці ситуація з невільниками в Україні не була надто мажорною. Адже і в перші десятиліття XVII ст. серед двірської челяді магнатів знаходилося чимало невільників, а при їхніх дворах утримували багато в'язнів і полонених. Про це свідчить заповіт Януша Острозького, в якому цей князь заради порятунку душі вирішив матеріально винагородити своїх численних невільників за страждання, що їх вони зазнали під його кулаком, а також дати їм волю, утім, за винятком «поган», тобто захоплених у полон турків і татар («убогій двірській челяді призначаю дві тисячі злотих, тобто кухарям, пекарям, буфетникам, пивничим, візникам, старшим конюхам, мисливцям, прачкам та іншим невільним людям, також робітникам, лікарям та іншим будь-якої кондиції людям робочої натури, котрих, якщо були б невільниками, чиню вільними, а котрі вільні... їм дати більше, оскільки бідолахи зазнали моєї великої жорстокості. Особливо присягаю, щоб усі в'язні, де б не знаходились, були випущені і кожному з них відказую по триста злотих польських, окрім поган, чимале зібрання яких доручаю нагляду духовних людей»⁵⁴.

Як би там не було, а запорожці своїх полонених, як правило, «садовили на викуп», тобто використовували їх в оборудках викупу. Після сплати певних викупних сум ці полонені здобували свободу. Як зазначалося вище, частину бранців козаки «натуралізували» в своєму середовищі. Це стосувалося мусульманських, а в окремих випадках — і християнських хлопчиків. Не виключено, що насильно забрані запорожцями жінки та дівчата ставали козацькими дружинами. Принаймні подібні випадки траплялися під час московського походу запорожців 1618 р.⁵⁵

Нарешті, окремі особи з числа козацьких полонених переходили до рук деяких можновладців, наприклад, коронного або литовського гетьманів (навіть у цьому разі становище таких бранців вочевидь не було рабством на кшталт галерного). Чисельність полонених, які від запорожців потрапляли до приватних рук, загалом була мізерна і жодним чином не могла вплинути на демографію та соціально-станову структуру тогочасного українського суспільства. Причому запорожці зазвичай не продавали їх як товар, а дарували політично впливовим особам.

Наявність подібної практики засвідчують джерела. Йдеться, про те, що козаки виставляли деяких своїх полонених в ролі так званого рицарського подарунка (що мав на меті засвідчити рицарський статус, бойову доблесть та повагу запорожців до особи, якій він призначався). Приміром, виправляючи наприкінці травня — на початку липня 1617 р. двох послів до Сигізмунда III, запорожці доручили їм етапувати до Варшави полоненого татарина. Причому цей рицарський подарунок вони розглядали як символічний знак свого вірного підданства польському королю і, водночас, вбачали в ньому важливий елемент вірчої дипломатичної процедури («Посилаємо пана Гаврила Квітневича і Ничипора. Через них шлемо В[ашій] Королівській] М[илості], своєму милостивому пану, в'язня — татарина. Принижено і покірно просимо, щоб В[аша] К[оролівська] М[илість], наш милостивий пан, прийнявши його від нас, своїх підніжків, дав їм (запорозьким послам. — П. С.) в усьому віру, милостиво відправив, а нам, як своїм підданим, був милостивим паном»)⁵⁶.

Прикметно, що іноді козаки обирали для подібних рицарських подарунків мусульманських хлопчиків або юнаків, захоплених під час здобичницьких рейдів. Так, 1632 р. вони відправили К. Радзівілла турецького хлопця, супроводивши цей дарунок етикетним письмовим посланням («посилаємо дарунок з нашої рицарської здобичі, на який нині в дорозі могли сподобитися — хлопця-турчина. Покірно просимо, щоб, прийнявши його від нас як вдячність, ваша князівська милість зволив бути для нас милостивим паном, якому ми себе й доброхитні свої служби до вашої милостивої ласки повторно пильно віддаємо»)⁵⁷.

Як видно, вибір запорожцями рицарського подарунка для К. Радзівілла підтверджує достовірність повідомлення Г. Боплана про те, що з походів за здобиччю на Кримське ханство та Османську імперію вони поверталися з малолітніми полоненими. Утім, навряд чи це була надто поширена практика, оскільки козаки прагнули брати з собою насамперед багатих бранців.

Про те, що запорожці, на відміну від татар, під час своїх бойових походів не захоплювали людей для того, щоб потім займатися работор-

гівлею, або використовувати бранців як рабів у своїх господарствах, сигішлізують і події, пов'язані з нападом влітку 1620 р. із суші та моря на Перекоп 17-тисячного козацького війська під проводом П. Сагайдачного. Адже з'ясовується, що в той час здобиччю козаків стало не убоге татарське населення, яке запорожців вочевидь не цікавило як ясир, а тільки табуни коней⁵⁸. Щоправда, під час бойових дій під Перекопом козаки таки захопили кільканадцять татар⁵⁹, однак це, вочевидь, були військовополонені, а не ясир.

Загалом у запорожців не було об'єктивних причин бути ловцями за рабами та работорговцями. Адже, як зазначалося, в Україні (власне, як і Речі Посполитій) не існувало таких економічних й соціально-політичних умов, як в Кримському ханстві та Османській імперії, де, окрім іншого, існував величезний ринок работоргівлі і був сталий попит на рабів. Якщо н XV-XVI ст. більшість рабів в Османській імперії постачалася через систему девшірме — податок із султанських підданих-християн хлопчиками та юнаками, то згодом притік нових рабів забезпечували насамперед невільницькі ринки. Вже наприкінці XVI ст. значного поширення набуло використання рабської праці в помістях і вакуфах* османської знаті⁶⁰.

Потрібно зважати і на те, що основна здобичницька «спеціалізація» запорожців (як добре озброєних за тогочасними мірками та вишколених воїнів, а також вправних мореплавців) полягала, головню, у здійсненні морських походів. Причому найважливішим об'єктом їхніх атак були османські міста — значні торговельні та ремісничі центри, де були акумульовані великі матеріальні цінності та коштовності. Певним доповненням до здобутої таким шляхом здобичі ставали багаті полонені, яких козаки забирали задля викупу. Незалежно від того, хто потрапляв до рук запорожців і як вони вирішували долю полонених, все це було вельми далеке від «класичних» форм работоргівлі й рабства, що існували в Криму та Османській імперії. Практика захоплення козаками бранців мала загалом локальний характер і не могла спричинити скільки-небудь істотні демографічні зміни.

Таким чином, воєнний промисел запорожців — здобичництво, поставав як важлива складова їхнього економічного укладу та способу життя загалом. Можна стверджувати, що цей промисел підживлювали воєнні

* Вақф (множина — вакуф) — пожертвуване на благодійні цілі державою та окремими особами рухоме і нерухоме майно (насамперед земельні володіння) для різних релігійних інституцій. Вакуфи звільнялися від державних податків, певна доля з пожертвованого майна надходила жертводавцю або його спадкоємцям (Желтяков А. Д. Терминологический комментарий. — С. 275).

конфлікти, в котрі була втягнута Річ Посполита і до участі в яких центральний уряд залучав українських козаків. Здобичницька енергія запорожців особливо бурхливо вивільнялася в ході морських походів проти Османської імперії, проти якої, а також Кримського ханства, вони воліли діяти під політичними гаслами боротьби з ворогами Святого Хреста. У свідомості запорозьких козаків воєнне здобичництво набуло форми стійкої соціально-психологічної установки, що, безперечно, зміцнювало в них чуття корпоративної тотожності та згуртованості.

- ¹ Докладніше див.: Гаврилюк Н. О. Вивчення історії економіки кочовиків за археологічними даними // Східний світ. — 2001. — № 2. — К., 2002 — С 188-194.
- ² Roberts M. Gustaus Adolphus and the Rise of Sweden. — Oxford, 1973. — P. 122.
- ³ Parker G. The Army of Flanders and the Spanish Road 1567-1659. — Cambridge, 1972. — Pp. 67-95.
- ⁴ Турецький візир до Сигізмунда III, 1614 // Жерела до історії України-Руси / Зібрав і видав І. Крип'якевич. — Львів, 1908. — Т. 8. — С 133.
- ⁵ Конституція варшавського вального сейму 1635 р. // Volumina legum. — Petersburg, 1859. — Т. 3. — С. 401, 402.
- ⁶ Леп'явко С. Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття «козацького хліба» в останній третині XVI ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI—XVIII століть. — К., 2000. — С 144-146; Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. — К., 2005. — С. 144-149.
- ⁷ Промова С Жолкевського на вальному сеймику 1615 р // Pisma Stanisława Żółkiwskiego / Wydał A. Bielowski. — Lwów, 1861. — S. 513; Промова С. Жолкевського на вальному сеймі 1618 р. // Ibid. — S. 302.
- ⁸ Остапчук В., Галенко О. Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі «Дар великих мужів у воюванні морів». Коментар // Мирра Mundi. 36. наук, праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. — Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996. — С 354.
- ⁹ Сулейман Ідо Сигізмунда I, серпень 1538 // Жерела до історії України-Руси. — Т. 8. — С 6.
- ¹⁰ Сулейман I до Сигізмунда I, травень 1541 р. // Там само. — С 10; жовтень — листопад 1542 р. // Там само. — С 12; березень 1543 р. // Там само. — С 17, 18, 19.
- ¹¹ Сулейман I до Сигізмунда I, січень 1546 р. // Там само. — С 21. Див. також: Леп'явко С. Назв, праця. — С 146.
- ¹² Діаріуш Хотинської війни 1621 р. П. Збігневського // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej г. 1621 / Zebr. Z. Pauli. — Kraków, 1853. — S. 48.
- ¹³ Огуй О. Назв, праця. — С. 327, 328.
- ¹⁴ Промова С. Жолкевського на сеймі 1618 р. — С. 303.
- ¹⁵ Боргова справа між Баліш Челебі та Алі Килич, без дати // Іналджик Г. Знахідка кадійських сіджілів (судових книг) Кримського ханату. Документи. Мирра Mundi. 36. наук, праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. — С 322.
- ¹⁶ Про збір надзвичайного податку на закупівлю рушниць з мешканців Карасу, без дати // Там само. — С 324-325.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Боплан Г. Л. Опис України. — К., 1990. — С 29.
- ¹⁹ 1. Борецький до К. Радзівілла, 24.VII 1624 // Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD). Archiwum Radziwiłłów. — Dział V. 1150. — S. 2. Цей лист з деякими неточностями та купюрами опубліковано в «Археографическом сборнике документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси». — Вильно, 1870. — Т. 7. — С. 81-87.

- ²⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. 7. — С 512-515.
- ²¹ Київський війт, бурмистр і райці до Т. Замойського, 5.IX(?) 1624 // AGAD. Archiwum Zamoyskich. — Dział I. 337. — S. 38.
- ²² Остапчук В., Галенко О. Назв, праця. Коментар. Примітки. — С. 372, 373.
- ²³ Оборницький до Сигізмунда III, 28.VI 1621 // Łukaszewicz J. Dzieje kościołów wznania helweckiego w Litwie. — Poznań, 1842. — Т. 1. — S. 165-166.
- ²⁴ [Адам Кисіль]. Сентенція одного шляхтича про заспокоєння Війська Запорозького // Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648-1668. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1989. — Т. 1. — S. 27-25
- ²⁵ Із запису ходу переговорів у Москві з кримським посольством, 2.XI 1616 // Документи російських архівів з історії України. — Львів, 1998. — Т. 1. — С 104, 105.
- ²⁶ З повідомлень П. Мансурова і С. Самсонова, 20 (30).VI 1616 // Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА). — Ф. 89. — Оп. 1, 1616 г. — Д. 2. — Л. 200.
- ²⁷ Із запису ходу переговорів у Москві з кримським посольством, 2(12).X 1616 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С 105.
- ²⁸ Еріх Лясота зі Стеблева. Щоденник // Жовтень. — 1984. — № 10. — С 107.
- ²⁹ С. Наливайко до Сигізмунда III, січень 1596 р. // Zbiór pamiętników do dziejów polskich. — Warszawa, 1858. — Т. 2. — S. 214.
- ³⁰ З інформації Ф. Челюсткіна і П. Данилова, 15 (25). VIII. 1616 // РДАДА. — Ф. 123. — Оп. 1, 1615 г. — Д. 9. — Л. 132.
- ³¹ Там же.
- ³² З повідомлень П. Мансурова і С. Самсонова, 25.VII (4.VIII.) 1616. — Л. 207.
- ³³ З інформації московських послів у Криму Федора Челюсткіна і Петра Данилова, 15 (25). VIII. 1616. — Л. 135.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ Богданов А. П. Основы филиграноведения. История, теория, практика. — М., 1999. — С. 239.
- ³⁶ З інформації Ф. Челюсткіна і П. Данилова, 28.VII (7.VIII) 1616 // РДАДА. — Ф. 123. — Оп. 1, 1615 г. — Д. 9. — Л. 133, 134.
- ³⁷ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — К., 1990. — Т. 2. — С. 149.
- ³⁸ З інформації Ф. Челюсткіна і П. Данилова, 15 (25). VII. 1616. — Л. 200.
- ³⁹ Д. Барабаш до Сигізмунда III, 31 V 1617 // Biblioteka PAN w Krakowie. — № 1051. — S. 176.
- ⁴⁰ Ibid.
- ⁴¹ Ibid. — S. 176 zw.
- ⁴² Комісія з козаками, вчинена у січні місяці 1622 року // Biblioteka Czart. — № 206. — S. 552; Див. також: Беджицька А. Звіт про роботу козацької комісії у Києві у січні 1622 року. Документ // ЗНТШ. — Т. ССLII. Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. — Львів, 2006. — С 529-530.
- ⁴³ Грамота Михайла Федоровича білозерському воєводі А. Ф. Образцову, 2 (12).X 1618 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 185.
- ⁴⁴ Новини з Москви, 1610 // Biblioteka Jagiellońska w Krakowie. — № 102. — S. 349; Див. також: Wyprawa króla j. m. do Moskwy г. р. 1609 // Русская историческая библиотека. — СПб., 1872. — Т. 1. — С. 543, 558-561.
- ⁴⁵ Боплан Г. Л. Опис України. — К., 1990. — С. 58-62.
- ⁴⁶ Кримський А. Історія Туреччини. — Київ; Львів, 1996. — С. 190-196.
- ⁴⁷ Свідчення возного про татарське спустошення та забрання в полон людей в Константиновських володіннях К. Острозького, 1593 // Львівська бібліотека НАНУ. — Відділ рукописів. — Ф. Радзімінських. 27.II.3. — Арк. 37-39.
- ⁴⁸ Кройники року 1636 // Розанов С. «Кройника» 1636 року // Український науковий збірник. Видання Українського наукового товариства у Києві. — М., 1915. — С. 27.

- ⁴⁹ Новини про нечуване розбиття поляків під Цецорою 1620 р. // *Starożytności historyczny Polski, czyli pisma i pamiątniki do dziejów Polski* / Zebr. A. Grabowski. — Kraków, 1840. — Т. 1. — С. 130.
- ⁵⁰ Діаріуш татарського вторгнення в Подільські краї після волоської кампанії // *Biblioteka Racz.* — № 2. — С. 586, 587.
- ⁵¹ Рашба Н. С. Очерк истории польско-турецких отношений в XVI — первой четверти XVII в. // *Османская империя в первой четверти XVII в. Сб. док. и материалов.* — М., 1984. — С. 52.
- ⁵² Дашкевич Я. Р. Ясир з України (XV — перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема // *Український археографічний щорічник.* — К., 1993. — Вип. 2. — Т. 5. — С. 43, 45, 46.
- ⁵³ Гурбик А. О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (в лось, дворище, село, сябринна спілка). — К., 1998. — С. 179, 180.
- ⁵⁴ Запис до Луцьких земських книг тестаменту Я. Острозького, 20.I 1621 // *Центральний державний історичний архів України у м. Києві.* — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 24.
- ⁵⁵ Із свідчень А. Сухотіна, бл. 25.XI 1618 (4.11619) // *Документи російських архівів з історії України.* — Т. 1. — С. 196.
- ⁵⁶ Д. Барабаш до Сигізмунда III, 31.V 1617. — С. 176.
- ⁵⁷ І. Петражицький до К. Радзівілла, 31.V 1632 // *AGAD. Archiwum Radziwiłłów.* — Dział V, 15344. — С. 8.
- ⁵⁸ З реляцій П. Воейкова та С. Мадчина, 13 (23).IX 1620 // *Документи російських архівів з історії України.* — Т. 1. — С. 261.
- ⁵⁹ С. Жолкевський до Т. Замойського, 23.VII 1620 // *Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584-1620.* — Kraków, 1868. — С. 146.
- ⁶⁰ Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300-1600. — К., 1998. — С. 89, 124.